

SZŐCS TIBOR

A III. András-kori alországbírói királyi jelenlét előképe

Egy reformkísérlet az 1270-es évek elejéről*

A IV. László trónra kerülése (1272) utáni öt év történései kapcsán a történetírás hagyományosan (és tegyük hozzá: nem minden alap nélkül) leginkább a hatalmi zűrzavart és káoszt domborította ki.¹ A legfőbb pozíciókat betöltő (vagy betöltendő) nagyúri csoportosulások („pártkormányzatok”) hatalmi játszmájában az ifjú királynak nem sok szerep jutott. A korszak első konszolidációs kísérletének az 1277. évet szokás tulajdonítani. Az ekkorra összehívott rákosi országos gyűlésen nagykorúvá nyilvánított király mellett egy egyházi értelmiségi és főpapi elit lépett fel az addigi politikai váltógazdaság megreformálása céljából.²

A közelmúltban arra is rámutattak, hogy már az 1277. évi országgyűlés előtt néhány évvel, 1273-ban több igazgatási reform zajlott le, ami a „vidéki” (értsd: nem a királyi udvarhoz, illetve a fontosabb nagybírói tisztségekhez kötődő) bírósági szervek átalakítását célozta. 1273-tól adatolható az első nádor és szlavón bán által tartott *generalis congregatio*, és ugyanekkor találkozunk a 'szolgabíró' (*iudex nobilium*) tisztségnév első felbukkanásával is.³ A kiváltó ok talán az lehetett, hogy Erzsébet anyakirályné régensi hatalommal szeretett volna élni kiskorú fia mellett, ami viszont a bárók (pártoktól független) rosszallásához vezetett. A bíráskodás új intézményeiben a királyi udvar, jelesül Erzsébet anyakirályné hatalmát akarták csökkenteni, és talán egy olyan átmeneti intézkedéssorozatnak szánták, ami végül állandó jelleggel megmaradt.⁴ Azonban megfigyelhető az is, hogy

* A tanulmány a Bolyai János Kutatási Ösztöndíj támogatásával készült.

¹ SZABÓ KÁROLY: Kun László 1272–1290. (Magyar történeti életrajzok 2.) Budapest, 1886. 3–37.; PAULER GYULA: A magyar nemzet története az árpádházi királyok alatt. II. Budapest, 1899.² 307–324.; HÓMAN BÁLINT: Magyar történet. I. Budapest, 1935.² 589–595.; SZÜCS JENŐ: Az utolsó Árpádok. (História Könyvtár. Monográfiák 1.) Budapest, 1993. (továbbiakban: SZÜCS 1993.) 279–291.; Kun László emlékezete. Bev., vál., jegyz. KRISTÓ GYULA. (Szegedi Középkortörténeti Könyvtár 5.) Szeged, 1994. (továbbiakban: Kun László emlékezete) 15–25.; ALMÁSI TIBOR: A tizenharmadik század története. [Budapest], 2000. (továbbiakban: ALMÁSI 2000.) 155–161.

² SZÜCS 1993. 291–296.; Kun László emlékezete 25–26. (KRISTÓ GYULA bevezetője); ALMÁSI 2000. 161–163.

³ ZSOLDOS ATTILA: Az özvegy és a szolgabírák. Századok 137 (2003) (továbbiakban: ZSOLDOS 2003.) 783–808., főként 785–799.; B. HALÁSZ ÉVA: Generalis congregatiók Szlavóniában a 13–14. században. Történelmi Szemle 59 (2017) 283–298., itt 284–285.

⁴ ZSOLDOS 2003. 799–807.

ezekben az években, 1273–1274 folyamán, nem csak a „vidéki”, hanem az udvari bíraskodásban is hajtottak végre átalakításokat.

A kérdést érintőlegesen már említettük egy korábbi cikkünkben, de a téma részletesebb kifejtése ott elmaradt.⁵ Úgy véljük azonban, hogy érdemes alaposabban is körüljárni ezt a kísérletet, mert elénk tár más összefüggéseket is. Megmutatja, hogy az a III. András-kori próbálkozás, ami az udvari bíróság királyi irányítás alá helyezését igyekezett megvalósítani, korántsem volt előzmények nélküli. Ahhoz azonban, hogy megérthessük, miben volt egyedi ez a próbálkozás, röviden ismertetnünk kell, hogyan épült fel egyébként a királyi udvar bírósága.

A korabeli jogfelfogás szerint az uralkodót természet szerint megillette az alattvalói feletti bírói hatalom, de a gyakorlatban ezt többnyire nem személyesen tette, hanem megbízottak útján. Ezek lehettek alkalmilag kijelölt megbízottak, akik egy adott ügyben a király nevében jártak el, és lehettek olyanok, akiknek intézményesen az volt a feladatuk, hogy a király nevében bíraskodjanak az udvarban. E szerep a XI–XII. században a nádorispánnak jutott,⁶ a századfordulótól (adatolhatóan az 1210-es évek legvégétől) kezdve pedig a királyi udvarispán tisztsége alakult át a királyt helyettesítő bíróvá,⁷ ő lett a magyarul országbírónak nevezett tisztségviselő.

⁵ SZŐCS TIBOR: Kinek az embere? Az alországbíró és az országbíró viszonya a 13. század második felében. *Történelmi Szemle* 58 (2016) (továbbiakban: SZŐCS 2016.) 245–276.; 260–261.

⁶ SZŐCS TIBOR: A nádori intézmény korai története 1000–1342. (*Subsidia ad historiam medii aevi Hungariae inquirendam* 5.) Budapest, 2014. (továbbiakban: SZŐCS 2014.) 33–49.

⁷ Az első olyan adatok, amik hivatalból és nem külön királyi meghagyásra ítélező udvarispánról szólnak, 1219-ből valók a Várad Regisztrumból: KARÁCSONYI JÁNOS–BOROVSKY SAMU: Az időrendbe szedett várad tüzesvaspróba-lajstrom. Budapest, 1903. (továbbiakban: VR) 190., 192., 194., 200., 202. szám. Az első ránk maradt ítéletlevél (ami ráadásul alországbírói!) 1221-ből való: Hazai okmánytár. I–VIII. Szerk. IPOLYI ARNOLD–NAGY IMRE–PÁUR IVÁN–RÁTH KÁROLY–VÉGHÉLY DEZSŐ. Győr–Budapest, 1865–1891. (továbbiakban: HO) VII. 9–10.; 1222-ben pedig egyre több adat szól az ítélező udvarispánról mind az okleveles, mind a dekretális anyagban: VR 339. szám; A Pannonhalmi Szent-Benedek-rend története. I. Szerk. ERDÉLYI LÁSZLÓ. Budapest, 1902. 657.; WENZEL GUSZTÁV: Árpád-kori új okmánytár. I–XII. Pest–Budapest, 1860–1874. (továbbiakban: ÁÚO) VI. 441. = Az Árpád-házi királyok okleveleinek kritikai jegyzéke. I–II/1–4. Szerk. SZENTPÉTERY IMRE–BORSA IVÁN. Budapest, 1923–1987. (továbbiakban: RA) 439. szám; *The Laws of the Medieval Kingdom of Hungary. Decreta regni mediaevalis Hungariae*. I. Transl. and eds. JÁNOS BAK–GYÖRGY BÓNIS–JAMES ROSS SWEENEY. (The Laws of Hungary I/1.) Schlacks, 1989. (továbbiakban: DRMH I.) 35. Ugyanebben az időben jelenik meg először, hogy a tisztségnév mellé a 'bíró' (*iudex*) szót is odatették (VÁCZY PÉTER: A királyság központi szervezete Szent István korában. In: *Emlékkönyv Szent István király* 18

Bár az országbírói tisztség súlya a XIII. században mindig is elmaradt a nádori vagy a szlavón báni hivatal mögött, így is a király fontos méltóságviselőjének számított, ám az uralkodó nevében való ítélkezést csak akkor gyakorolhatta maradéktalanul, ha ott is tartózkodott az udvarban.⁸ Ugyan több adat is van arra nézve, hogy az országbírók az 1230–1260-es években (és az azt követő két évtizedben is) gyakran a királyi udvarban tartózkodtak,⁹ egyre többször fordult elő az is, hogy valójában az általuk állított helyetessel, az alországbíróval képviseltették ott magukat és látták el hivatali feladatukat.

Az alországbírók nagy általánosságban az országbírók szerviensei voltak, és nem a király, hanem az országbíró nevezte ki őket, ami azt is jelentette egyben, hogy az alországbírói hivatali ciklusok az országbírói szék betöltéséhez igazodtak. Ha egy korábbi tisztségviselőt új országbíró váltott fel, akkor ő új, hozzá lojális alországbírót hozott magával.¹⁰ Ezek a helyettesek nem is közvetlenül a királyt, hanem magát az országbírót képviselték, megkezdett pereiket az országbíró fejezhette be,¹¹ és a perben kiszabott bírságokat, illetve az ítélkezésért járó bírói hányadot is az uruk javára szedték be.¹² Így az a furcsa helyzet állt fent, hogy a királyi udvarban a királyi jelenlét bíróságát igen sokszor (de messze nem kizárólagosan) egy olyasvalaki vezette, aki leginkább az országbíróhoz volt hűséges. Ez nem jelentett problémát egészen addig, amíg az 1250–1260-as években a IV. Béla által kinevezett országbírók¹³ és a király között nem volt konfliktus. A bizalmat mutatja, hogy az 1260-as évekből származnak az első olyan adatok, amik arra utalnak, hogy az országbíró és annak helyettese nem csak a király környezetében tartózkod-

halálának kilencszázadik évfordulóján. II. Szerk. SERÉDI JUSZTINIÁN. Budapest, 1938. 57. 5. jz.), bár ez az elnevezés csak az 1230-as évekre szilárdult meg.

⁸ Lásd az 1222. és 1231. évi Aranybullák erre vonatkozó szabályozását: DRMH I. 35., 40.

⁹ SZŐCS 2016. 251–254.

¹⁰ Minderre I. SZŐCS 2016. passim.

¹¹ 1262: Urkundenbuch des Burgenlandes und der angrenzenden Gebiete der Komitate Wieselburg, Ödenburg und Eisenburg. I–V. Hrsg. HANS WAGNER–IRMTRAUT LINDECK-POZZA–ERICH REITER. (Publikationen des Instituts für Österreichische Geschichtsforschung 7.) Graz–Köln–Wien, 1955–1999. (továbbiakban: UB) I. 279–280.; 1264: HO VI. 126–129.; 1269. okt. 13.: UB I. 354–355.

¹² (1261–1264): Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Diplomatikai Levéltár (továbbiakban: DL) 93903.; (1263–1265): UB II. 45.;

¹³ ZSOLDOS ATTILA: Magyarország világi archontológiája 1000–1301. (História Könyvtár. Kronológiák, adattárak 11.) Budapest, 2011. (továbbiakban: ZSOLDOS 2011.) 30–31.

kodva gyakorolta hivatalát, hanem úgy is működtethette a királyi jelenlét bíróságát, hogy az uralkodó éppen távol volt az udvartól.

Simon alországbíró 1262. március 1-jén Aranyos településen találjuk ahol Pál fehérvári prépost és alkancellár (a király által delegált bíró) társaságában jóváhagytak egy, a Pozsony megyei karcsaiak között létrejött megegyezést.¹⁴ A perelőzmények szerint a karcsaiaknak már december 13-án párbajt kellett vívniuk ügyükben, ám azt elhalasztva inkább fogott bírók elé vitték a birtokvitát, és az ítéletet szentesítendő újra felkeresték a királyi udvart. A király és a neje azonban 1262 tavaszán bizonyosan a Dráván túl tartózkodott, vélhetően az ifjú Béla herceg tartományába tettek látogatást, és ismert itineráriumuk alapján március 1-jén semmiképpen nem lehettek Aranyoson.¹⁵ A település az 1250-es évek közepétől gyakran vissza-visszatérő név volt IV. Béla itineráriumában¹⁶ és szinte biztosan mindig ugyanazt a helyet értették alatta. Az azonosítása azonban az országban lévő sok ilyen helynév közül nem egyértelmű, de az adatok alapján leginkább a Somogy vagy Verőce megyei Aranyosra gondolhatunk.¹⁷

1262 elején az történhetett, hogy az uralkodó dél felé vonultában a Dráva környékén hátrahagyta udvartartásának néhány tagját (köztük az alországbíró és az alkancellárt) Aranyoson, hogy a *presentia regiat* képviseljék a „Dráván inneni” Magyarország határán, addig is, amíg ő a Drávántúl tartózkodik. Az udvari bíróságért felelős alországbíró és az oklevélkiadásért felelő alkancellár együttes jelenléte mintha arra utalna, hogy Béla a drávántúli távollétében is működtetni kívánta az udvarát, még ha csak a kisebb, személyes döntését nem igénylő ügyekben is. Más-

¹⁴ ÁÚO XI. 519–521.

¹⁵ Béla oklevelei: 1262. febr. 9. „Hudina háza” (Csázma környékén), márc. 7.: Bihács (RA 1284–1285. sz.); l. még ZSOLDOS ATTILA: Családi ügy. IV. Béla és István ifjabb király viszálya az 1260-as években. (História könyvtár. Monográfiák 27.) Budapest, 2007. 19.

¹⁶ (1256.) márc. 29.: RA 1084. szám; (1256.?) dec. 13.: RA 1121. szám; 1259. márc. 30.: RA 1210. szám; 1267. nov. 8–16.: RA 1535–1537. szám; (?) jan. 6.: RA 1567. szám.

¹⁷ Az 1256. márc. 29-i adat a Dunántúlra szűkíti le a kört (márc. 21-én Béla még Zalakomáron volt, l. RA 1079–1080., 1084. szám), vagyis Somogy, Baranya, Verőce megyékre, illetve Komárom megyére. Az 1262 márciusi alországbírói (és esetleges 1261. dec. 31-i országbírói) tartózkodás – összevetve Béla 1262 februári itineráriumával (részletesebben kifejtve l. fentebb, 15. jz.) – inkább a Dráva közelében lévő (vagy Baranya, vagy Verőce megyei) Aranyosra mutat. A település egyébként azonos lehet azzal az Aranyossal, ahol IV. László is többször megfordult, azonosítását l. KÁDÁR TAMÁS: IV. László itineráriuma (1264–[1272]–1290). Fons 23 (2016) 21., 31. jz.

kor is találkozunk hasonló esettel ebből az évtizedből. 1269. október 13-án Ákos nembeli Ernye országbíró, október 28-án pedig a helyettese, István alországbíró adott ki egy-egy oklevelet Füzitőn.¹⁸ Az előbbiben egy Vas megyei birtokperben döntött az országbíró, míg a helyettes egy Zala megyei birtokügyben kötött megegyezést foglalt írásba. A kiadási hely (Füzitő) IV. Bélának még Aranyosnál is jobban kedvelt és gyakoribb tartózkodási helye volt az 1260-as években az őszi és tavaszi hónapokban.¹⁹ Béla azonban ekkor nem volt ott jelen, mert a két időpont között, október 25-én Zólyomban datált oklevelet.²⁰ Béla többnyire évente egyszer, nyaranta, vagy kora ősszel kereste fel a Zólyom megyei erdőispánságot, és ez nem volt másképpen 1269-ben sem,²¹ októberi ismételt megjelenése atipikusnak mondható. Nem kizárt, hogy azért hagyta hátra az ország- és alországbírót füzitői udvarában, hogy amíg ő valamilyen okból Zólyom megyébe távozik, addig azok ott képviseljék a királyt, hiszen az alattvalók (Béla korábbi mozgása alapján) inkább ott számítottak az uralkodó jelenlétére. Ezek az esetek mutatják, hogy az 1260-as években már meg-megjelent az uralkodó távollétében is működő királyi ítélőszék gyakorlata, bár a jelen példákban kizárólag korábban induló ügyeket fejeztek csak be. Ez azonban még így is fokozottabban kihangsúlyozta az uralkodó bizalmát országbírója (és annak helyettese) iránt, ha távollétében is rábízta az udvarát. A bizalommal és a hűséggel az 1260-as években, úgy tűnik, nem volt probléma.

IV. László uralkodása kezdetétől azonban más volt a politikai alapállás. Nem csak egyszerűen a bizalom hiányáról volt szó – az egyes bárói tisztségek, köztük az országbírói is, olyan gyakran cserélődtek, hogy szó sem lehetett az udvari bíróság normális hosszú távú működtetéséről. Mivel az alországbírót az országbíró jelölte ki és állította maga helyett, így az országbírói pozíció betöltése körüli viharok az

¹⁸ UB I. 354–355.; Zala vármegye története. Oklevéltár I. Szerk. NAGY GYULA–NAGY IMRE–VÉGHÉLY DEZSŐ. Budapest, 1886. 53–55.

¹⁹ Itt kelt oklevelei: 1261. okt. 13.: RA 1269. szám.; 1264. márc. 9.: RA 1397. szám.; 1265. márc. 22–28.: RA 1437–1438. szám.; 1267. febr. 9.: RA 1518. szám.; (1267.) máj. 8.: RA 1522. szám.; (1263–1267.) szept. 22.: RA 1514a. szám.; (1268.) okt. 26.: RA 1590. szám.; (?–1269.) dec. 29.: RA 1651. szám.; 1270. márc. 30.: RA 1656. szám.; (1270.) ápr. 1.: RA 1657. szám.

²⁰ RA 1618. szám. Az oklevél eredetiben maradt fent, teljes keltezéssel (DL 65249.), akárcsak az (al)országbírói oklevelek, így a hibás kronológiai rekonstrukció, vagy az elrontott átírás lehetősége kizárható.

²¹ (1269.) júl. 8–10., Lipcse: RA 1609–1610. szám.

alországbírói intézményre is értelemszerűen kihatottak. A korabeli források alaposabb szemügyre vételével úgy tűnik, hogy a kortársak érzékeltek is a problémát.

Balduin, más néven Boldvin alszágbíró nem egy érdekes alakja az Árpád-kori magyar történelemnek, lévén, hogy nem tudunk róla szinte semmit. Még azt is bizonytalanságok övezik, hogy egyáltalán mikor töltötte be hivatalát. Wertner Mór 1281–1282 körülre helyezte, Zsoldos Attila pedig 1276-ra, Móric országbíró helyettesének tartva őt.²² Balduin említésével hat oklevélben találkozunk. Mivel a későbbiek során ez fontos lesz, röviden tekintsük át ezt a hat oklevelet!

Már régtől fogva ismert volt az a három említése, amik kiadott oklevelekben találhatók. Egyrészt az egri káptalan egy teljesen keltezetlen diplomában jelenti László királynak, hogy Balduin alszágbíró parancslevelének megfelelően a tanújuk a királyi emberrel együtt Mindenszentek (november 1.) előtti csütörtökön lefolytatott egy vizsgálatot és bizonyos embereket megidézt a királyi jelenlét elé november 25-re.²³ Ezek alapján tehát a káptalani oklevél valamikor október legvégén, november elején kelt (attól függően, hogy Mindenszentek előtti csütörtök melyik napra esett és az idézést végrehajtók mikor tértek vissza a káptalan elé), Balduin pedig valamikor szeptember–október folyamán adhatta ki az erről szóló parancslevelét. A váci káptalan év nélküli, *Reminiscere*-vasárnapot követő hétfőn kelt kiadványa az előzőhöz hasonlóan tudatja László királlyal, hogy Balduin alszágbíró levelének értelmében ő is kiküldte tanúságát a királyi emberrel, hogy végrehajtsanak egy birtokba bevezetést az *Esto mihi*-vasárnap előtti pénteken.²⁴ A két kérdéses vasárnap a húsvét időpontjától függött. Mivel a káptalan IV. Lászlónak jelentett, így az 1273–1290 közötti időszakban az oklevél kelte (*Reminiscere*-vasárnap utáni hétfő) február 19. és március 18., az alszágbíró által adott határnap pedig február 2. és március 1. közé eshetett. Balduin hivatkozott levele tehát valamikor január–február folyamán, esetleg az előző év decemberében kelt leginkább. A harmadik kiadott oklevél a Vay család berkeszi levéltárában maradt fent, de ma már csak fényképmáso-

²² WERTNER MÓR: Az árpádkori ország- és udvarbírák genealogiája. Turul 19 (1901) 71.; ZSOLDOS 2011. 33.

²³ HO VIII. 274–275.

²⁴ Hazai oklevéltár 1234–1536. Szerk. NAGY IMRE–DEÁK FARKAS–NAGY GYULA. Budapest, 1879. (továbbiakban: HOKl) 119–120. (= HO VIII. 275–276.)

latban tanulmányozható. A váradhegyfoki konvent kiadványának napi keletje Hamvazószerda nyolcadát követő szombat, és a szöveg azt is elárulja, hogy az eléjük járuló Pósa fia Ábrahám szerviense Hamvazószerda nyolcadán mutatta be Balduin parancslevelét.²⁵ Ez a nap IV. László uralkodása alatt február 14. és március 13. közé eshetett, az alországbíró kiadványa tehát leginkább január–februári lehetett. E levél összefügg egy, szintén a Vay család levéltárában őrzött kiadvánnyal, amiben Balduin parancsára Szent István nyolcada (augusztus 27.) utáni vasárnap hajtották végre az idézést,²⁶ az oklevél tehát augusztus legvégén, szeptember elején kelt, Balduin parancslevele pedig legvalószínűbben július–augusztus folyamán. Ugyancsak a Vay család oklevelei között maradt fent (és a 20. század derekán semmisült meg) az egri káptalan diplomája, ami (ahogy ezt már megszokhattuk) semmilyen keltezést nem tartalmaz. A László királynak jelentő oklevélből annyi mindenesetre kiderül, hogy az alpereseket Szent Mihály nyolcadának másnapján (október 7.) idézték Szent Mihály nyolcadának 15. napjára (október 20.) a királyi jelenlét, vagyis az alországbíró elé.²⁷ A káptalani levél tehát október 7. és 20. között kelt (inkább hetedikéhez közel), Balduin hivatkozott parancslevele pedig feltehetően augusztus–szeptember folyamán. Balduin egyetlen eredetiben fennmaradt levele Budán kelt és a vasvári káptalanhoz szól, hogy idézzenek meg a király színe elé bizonyos nevezett személyeket biri László, Márton és Miklós ellenében.²⁸ Kiadási ideje Pünkösöd 15. napjának hetednapja, ami június 2. és július 2. közé esett, tehát leginkább június hónapra.

Akármikor is volt alországbíró Balduin IV. László uralkodása alatt, hivatalban volt január–február–március környékén, júniusban, július–augusztus–szeptember környékén és szeptember–október–november folyamán. Hogy az év elejére (február környékére) tehető oklevelei és említései megelőzték-e a nyári említéseket, vagy az azokat követő év elejére estek, nem tudjuk. Hivatali idejét ezenkívül máshogyan is szűkít-

²⁵ ECKHART FERENC: Néhány kiadatlan Árpádkori oklevél. In: Emlékkönyv Fejérpataky László életének hatvanadik, történetírói működésének negyvenedik, szemináriumi vezetőtanárságának harmincadik évfordulója ünnepére. Szerk. SZENTPÉTERY IMRE. Budapest, 1917. 78–79.

²⁶ DL 97762.

²⁷ DL 97755.

²⁸ Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára, Diplomatikai Fényképgyűjtemény (továbbiakban: DF) 253115.

hetjük. Tudjuk, hogy IV. László 1276-ban kiadott oklevelében azért iktatja egy birtokba biri Márton fiait, mert a birtoktulajdonos megölte az apjukat, Mártont. Az is kiderül, hogy a gyilkosság miatti vérdíjat Gyertyaszentelő Boldogasszony nyolcadán (február 9.) kellett volna kifizetni, tehát a gyilkosság 1276 február előtt kellett bekövetkezzen.²⁹ Viszont Balduin egyik fentebb idézett, június–július folyamán kelt parancslevelében³⁰ biri Márton még élt és felperesként szerepelt, tehát ezt az oklevelet legkésőbb 1275-ben adhatták ki. Mivel Balduin alországbíró biztosan IV. László idején volt hivatalban (hiszen majd mindegyik, őt említő hiteleshelyi kiadvány megemlíti a királyt), ezért az említett parancslevel 1272–1275 közé tehető, és Balduin tisztségviselése legfeljebb 1276 első feléig tolható ki forrásokkal igazolhatóan (már amennyiben az itteni levél 1275 júniusában kelt, és a februári említések a nyári említések utánra datálódhatnak és nem elé – egyébként csak 1275-ig).

Azonban ha végignézzük az országbírók sorát 1272 és 1275–1276 között,³¹ akkor azt látjuk, hogy nincs olyan személy, akinek a hivatali éve alá Balduin beférne. Az alországbíró legalább szűk egy évig volt hivatalban, késő télen éppúgy, mint nyáron és ősszel, viszont a korszak országbíróinak egész egyszerűen nem jutott ilyen hosszú idő. A már említett „pártkormányzatok” politikai harcainak következtében (amit ebben az időben még Erzsébet anyakirályné hatalmi ambíciói is bonyolítottak) a főméltóságok igen sűrűn cserélődtek. Ahogy a nádori tisztség is néhány havonta, félévente változott,³² úgy az országbírók személye is. Még az sem lehetséges, ha feltételezzük, hogy Balduin nem összefüggően, hanem megszakításokkal viselte a tisztségét, és a hivatalból kikerülő, majd oda visszatérő ura mindig őt nevezte ki alországbírójának. 1272 és 1276 között ugyanis olyan országbíró sem volt, akinek a tisztségviselése akár szakaszosan lefedte volna azokat a hónapokat, amikor Balduint említik a források. Tehát valamikor az 1270-es évek elején előfordult az, hogy „országbírókon átívelő” helyettest állítsanak. Hogy az említett évkörön belül Balduin mikor volt pontosan alországbíró, közelebbről már nem állapítható meg, azonban van egy tőle teljesen független adat, ami szintén arra utal, hogy változás történt az alországbírárság addigi hagyományos rendjében.

²⁹ RA 2719. szám. (kiadás is), l. még RA 2717. szám.

³⁰ DF 253115.

³¹ ZSOLDOS 2011. 32–33.

³² SZŐCS 2014. 83–85.; a korszak politikájára általánosabban: SZŐCS 1993. 282–287.

Az 1260-as évektől egyre gyakrabban adtak olyan ítélkezési kiváltságot az uralkodók, amikben a kiváltság elnyerőjét kivették a megyéispánok és más bíróságok joghatósága alól, és csak a király vagy az országbíró (*in nostri presentia vel iudicis curie nostre*) joghatósága alá helyezték.³³ Van azonban egy 1274. május 29-es keltezésű oklevelünk, amiben IV. László olyan kiváltságot adott a szepesi egyház népeinek, hogy a megyei ítélőszék előtt csak bizonyos ügyekben kell megjelenniük, minden más ügyben „a mi vagy az alországbírónk, avagy a szepesi prépost színe előtt” (*in nostra aut viceiudicis curie nostre seu prepositi de Scepes presencia*) pereskedhetnek.³⁴ Feltűnő, hogy a kiváltságlevél a királlyal párhuzamosan nem az országbíró, hanem az alországbíró említ. Mindezzel összesen egyetlen alkalommal találkozunk még: III. András 1300. évi oklevelében, amikor két szepesi kanonokot nemesített, kivéve őket a szepesi ispán és várnagy joghatósága alól. A kiváltság itt hozzátette, hogy „a perekben, amiket ellenük indítanak, mi fogunk ítélni a saját személyünkben, vagy az alországbírónk” (*causas autem, si que contra ipsos emergerent, nos propria in persona, vel viceiudex curie nostre iudicabit*).³⁵ Bár mindkettő a szepesi monostorral összefüggésben álló kiváltság, egyéb dolog nem köti össze a két szöveget, valószínű, hogy egymástól függetlenül fogalmazták meg őket. 1300-ban bizonyosan az alországbíró volt a királyi *presentia* képviselője,³⁶ az tehát, hogy 1274 májusában szintén ez a titulus jelent meg, ugyancsak az alországbírók akkori kiemelt szerepére utal.

Vajon összeköthető-e a két adat, azaz Balduin minimum bő egy éves hivatalviselését datálja-e valamilyen módon ez az 1274. május 29-i, alországbírói királyi jelenlétet említő kiváltságlevél? A kérdésre sajnos nem adható minden kétséget kizáróan igenlő válasz. A május 29-i kiváltságlevél keltének napján Gutkeled nembeli Miklós volt az országbíró. Ő forrásszerűen 1273 decembere és 1274 szeptembere között volt hivatalban

³³ Ilyen oklevél: 1270: Codex Diplomaticus Hungariae ecclesiasticus ac civilis. Studio et opera GEORGII FEJÉR. I–XI. Budae, 1829–1844. (továbbiakban: CD) V/1. 26. (RA 1929. szám); 1276: HOkl 74. (RA 2696. szám) – az idézett rész innen származik; 1285: Monumenta Ecclesiae Strigoniensis. II. Szerk. KNAUZ NÁNDOR. Strigonii, 1882. 191. (RA 3349. szám.); 1293: CD VI/1. 244. (RA 3908. szám); 1299: RA 4281. szám (kiadás is)

³⁴ HO VI. 197. (RA 2504. szám) Az oklevél hiteles és eredetiben maradt ránk.

³⁵ CD VI/2. 248. (hibákkal, vö. DF 263708.) (RA 4297. szám)

³⁶ GERICS JÓZSEF: A királyi bírói jelenlét a XIII–XIV. század fordulóján. Jogtudományi Közlöny. Új évfolyam 17 (1962) 652–654.; SzÖCS 2016. 262–276.

(elődje, Kán nembeli László november közepén bukkant fel utoljára).³⁷ Azonban 1274. augusztus 31. és szeptember 20. között többször is találkozunk az alországbírójával, Istvánnal.³⁸ Párhuzamosan két alországbíró léte az Árpád-kor folyamán sehol nem volt igazolható példa, így amennyiben a május 29-i kiváltságban említett kiemelt alországbírói szerepet Balduin hivatalviselésével kötnénk össze, akkor azt kellene feltételeznünk, hogy ő 1273–1274 folyamán, Kán nembeli László és Gutkeled nembeli István alatt lett volna hivatalban. Mivel Balduin bizonyosan több országbíró alatt viselte tisztségét, ezért a feltételezés éppenséggel nem kizárható, ugyanakkor azt is hozza magával, hogy ez esetben Balduin még Gutkeled István országbíró alatt elvesztette hivatalát, hogy helyette egy István nevű helyettest állítsanak, vagyis az alországbírói és országbírói tisztségek betöltése között ekkor semmilyen összhang nem volt. Bár Balduin hivatalviselésének idejéről többet nem mondhatunk, a legvalószínűbbnek (az 1274. május 29-i kiváltságlevéllel összefüggésben) az látszik, hogy az alországbíroság betöltését és szerepét 1273–1274 körül változtathatták meg.

A keltezés, mivel látszólag erősen párhuzamban áll a vidéki bíróságok átalakításának 1272–1273 fordulójára tehető idejével, joggal veti fel a kérdést: lehet-e összefüggést találni, és vajon tényleg csak a királyi udvari bíróság gyakorlati hatékonysága volt-e a fő kiváltó szempont. Arra, hogy Balduin működése és az új stratégia mögött meghúzódott-e valamilyen „mélyebb” politikai szempont, a források tükrében többféle válasz is adható. Nem kizárt, hogy Balduin egy teljesen hagyományos alországbírónak indult, aki az ura bukása után is a helyén maradhatott, mert az új országbíró (egy ideig) még nem foglalkozott saját helyettes állításával. Igaz, ez nem magyarázza a már említett 1274. évi kiváltságlevelet, ami a királyi jelenlét bíróságát nem az országbírói intézménnyel azonosította (mint az megszokott volt), hanem az alországbíróival. Ez felvetheti annak a lehetőségét is, hogy egy átgondoltabb átalakulásnak lehettünk tanúi.

³⁷ ZSOLDOS 2011. 32.; vö. (1273.) okt. 18.: UB II. 71.; (1273.) nov. 13.: UB II. 47.

³⁸ (1274.) aug. 31.: DF 268295. Az oklevél nem tartalmaz kiadási évet, de a hátoldali pecsét, az oklevélben felbukkanó személyek és a zólyomi kelet hely alapján (mivel a királyi udvar ekkor szintén Zólyomban tartózkodott) csak az 1274-es István alországbíróval azonosíthatjuk a kiadót; 1274. szept. 15.: DL 86841.; (1274.) szept. 20.: CD VI/2. 345–346.

A válaszok mérlegelésekor tudni kell: korábban egyszer már előfordult, hogy az országbíróktól független alországbírókat állítottak. Az 1238–1240 között működő Karul fia Miklós alországbíró hivatali ideje legalább két felettes működését átfogta: Rátót nembeli Gyula országbíró-sága idején került hivatalába, majd Szerafin fia András országbíró-sága idején hagyta azt el (az sem kizárható, hogy elesett a muhi csatában, vagy a tatárjárás idején zajlott egyéb harcokban).³⁹ Ezzel párhuzamosan tudjuk azt is, hogy ő volt az első alországbíró, aki nagyobb számú oklevelet hagyott ránk,⁴⁰ így ebben az időben is számolhatunk a kúriai bíróságon az alországbíró tudatos felértékelésével.

Ha megnézzük a három esetet, amikor bizonyosan országbíróktól független alországbírók vezették a királyi jelenlét bíróságát (1238–1240, 1273–1274, 1293–1300), akkor láthatóan egyetlen közös politikai állapot köti össze ezeket az időszakokat: a király és a politikai elit közötti nem túl jó viszony. IV. Bélának a tatárjárás előtti éveit Rogerius mester műve festi le igen érzékletesen, részletesen sorolva az okokat, hogy a kisebb-nagyobb súlyt képviselő nemesek mi miatt voltak elégedetlenek és fordultak szembe az ifjú királlyal.⁴¹ Az 1272 utáni politikai helyzetről, vagyis a királyi hatalmat informálisan megkaparintani akaró Erzsébet és a bárók közötti konfliktusról fentebb már esett szó.⁴² Az 1290-es évek elejének politikáját úgyszintén a királyi hatalom, pontosabban a szintén fiatal király mellett álló főpapi elit, illetve a legfontosabb főurak közötti bizalmatlan viszony fémjelezte, amelyben az udvart képviselők mindent megtettek, hogy a legfontosabb méltóságokat megkapó bárók politikai hatalmát (különbféle hivatalaik ellenére) valahogyan mérsékeljék.⁴³ A királyi udvar bírósága feletti ellenőrzés átvétele és az országbíróktól független kézben tartása mindig is a királyi hatalmat erősítő tényező volt. Szintén Rogeriustól tudjuk, hogy az ifjú IV. Béla határozott elképzelések mentén alakította át a királyi audiencia és királyi jelenlét (*presentia regia*) addigi működését. A kisebb ügyeket a kancellárokkal intéztette és meghall-

³⁹ ZSOLDOS 2011. 29–30. Hivatali idejére l. még SZÓCS 2016. 248., 11. jz.

⁴⁰ Felsorolásukat l. SZÓCS 2016. 248., 12. jz.

⁴¹ A tatárjárás emlékezete. Vál., szerk. KATONA TAMÁS, bev. GYÖRFFY GYÖRGY. [Budapest], 1981. (továbbiakban: Tatárjárás emlékezete) 114–116.

⁴² SZÚCS 1993. 283.; ZSOLDOS 2003. 790–791.

⁴³ Összefoglalóan: ZSOLDOS ATTILA: III. András nádorai. Történelmi Szemle 52 (2010) 303–327., főként 325–326.; SZÓCS 2016. 261.

gatásokat is csak rajtuk keresztül lehetett eszközölni.⁴⁴ Meglehet, Karul fia Miklós alországbíró hirtelen, országbírókon átívelő előtérbe kerülése és a kúriai ítélkezésben való kiemelt részvétele is ennek az intézkedésorozatnak egy eleme volt. Ha ebben a kontextusban vizsgáljuk meg az 1270-es évek elején hivatalban lévő Balduin alországbíró működését, akkor azt látjuk, hogy az alországbírói *presentia regia* ekkor Erzsébet anyakirályné és az (akkor még) mellette álló ifjú László érdekeinek kedvezett. Ha igaz, hogy az 1272–1273. évi „vidéki” bíraskodás reformjait egyes bárók kezdeményezték Erzsébet hatalmának mérséklésére,⁴⁵ Balduin alországbírósága egy olyan, nem sokkal későbbi lépésnek is felfogható lenne, ami az udvar erejét növeli – mindez meg is könnyíthette az új „vidéki” bíraskodási fórumok elfogadtatását az anyakirálynéval.

Hogy tényleg állt-e egy ilyen jellegű tudatos megfontolás Balduin hivatalviselése mögött, az sajnos nem bizonyítható olyan megalapozottsággal, mint a III. András-kori reform koncepciózus volta. Ott ugyanis, 1298-ig legalábbis, a névleges országbírót teljesen kikapcsolták az ítélkezés folyamatából, a királyi kúria bíróságát egyedül a király által állított alországbíró vezette.⁴⁶ Azonban ebben az időszakban ez bizonyosan nem történt meg, 1272–1274 folyamán több országbírói ítéletlevelet is ismerünk.⁴⁷ Balduin tehát (amennyiben hivatali működési idejét helyesen rekonstruáltuk) nem helyettük, csak mellettük gyakorolta tisztségét – még ha több országbírót átfogva is. Mindenesetre ha volt is valamiféle tudatos reformpróbálkozás az udvari bíróság átalakítására, annak erőtlenségét az is megalapozta, hogy Erzsébet anyakirálynét sikerült szembefordítani a fiával 1273 második felében és 1274-től kezdve kibuktatni a hatalomból.⁴⁸ A király nevében tartandó nádori és báni ítélkező közgyűlések, illetve a szolgabírói intézmény életre hívása szintén ennek az időszaknak a „politikai terméke” volt, és vélhetően átmeneti rendelkezésnek szánták. Hogy hosszú távon is megmaradtak, az annak volt köszönhető, hogy „időközben kiderült: a kivételesen jól sikerült konstrukció volta-

⁴⁴ Tatárjárás emlékezete 115–116.

⁴⁵ ZSOLDOS 2003. 800–803.

⁴⁶ SZŐCS 2016. 262–263.

⁴⁷ Sándor fia Sándor, 1272. dec. 18.: ÁÚO IV. 9–10.; Kán nb. László, (1273.) szept. 9.: ÁÚO XII. 696.; Uő., (1273.) okt. 18.: HO VII. 213.; Uő., (1273.) nov. 13.: UB II. 47.; Gutkeled nb. Miklós, (1274.) máj. 1.: ÁÚO X. 426.

⁴⁸ SZÚCS 1993. 282–283.; ZSOLDOS 2003. 790–791.

képpen minden érdekeltnek megfelel.”⁴⁹ Ez az, ami egy országbírótól független alországbíróról egyáltalán nem mondható el. Maguk az országbírók teljesen ellenérdekeltek voltak a kérdésben, a királyi jelenlét bírósága pedig (gyakorlati szempontból) az országbírókkal is működött ekkor. Mivel 1274-re a bárói érdekcsoportoknak sikerült kiszorítani Erzsébetet a hatalomból, így ezen kezdeményezés állandósítása hamar lekerült a napirendről. Nem kizárt, hogy a Gutkeled Miklós idején, 1274 augusztusának legvégén felbukkanó István alországbíró hivatalba kerülése is ennek a koncepcióváltásnak az eredménye, bár az eseményeket korántsem tudjuk pontosan rekonstruálni.

Viszont arra, hogy egy nem országbírótól függő alországbíró egyértelműen a királyi udvar erejét növelő tényező volt a nagybárokkal szemben, még emlékezhetek az 1290-es évek elején is. Amikor tehát III. András uralma alatt ismét megpróbálkoztak egy, a királyi udvarral és nem az országbíróval kapcsolatban álló alországbíró állításával, akkor ez a próbálkozás korántsem volt előzmények nélkülinek tekinthető.

⁴⁹ ZSOLDOS 2003. 803.

TIBOR SZÓCS
A Prefiguration of the Royal Presence of the Vice-Judge Royal of
King Andrew III's Era
A Reform Attempt From the Early 1270's

In the XIIIth century Hungary, the judge royal (*iudex curiae regiae*, in Hungarian: 'országbíró'), being in position of judging in the name of the king, mostly arranged for a substitute, who represented him in the royal court. That is why this person, the vice-judge royal depended on him generally. But there were some short periods, between 1238–1241, 1273–1274 and 1293–1301, when the king and his supporters, balancing the political reality, tried to assign an own vice-judge royal, who was independent from the *iudex curiae*.

This paper now discusses in detail the period between 1273–1274, when Balduin held his vice-judge royal office under several judges royal, takes a closer look at the precise time of his term of office and the political reasons of his special status, concluding to the reasons of the downfall of this practice in the royal court.